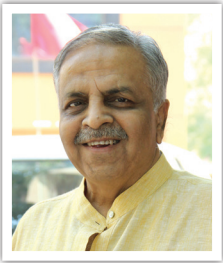

उच्चशिक्षण : विकसित महाराष्ट्र २०४७

प्रा. डॉ. गजानन र. एकबोटे

गुणश्री प्राध्यापक,
कार्याध्यक्ष, प्रो. ए. सोसायटी, पुणे ५

महाराष्ट्र २०४७मध्ये विकसित राज्य व्हावे, यासाठी उच्चशिक्षण हा कणा ठरणार आहे. जागतिक क्रमवारीत भारतीय विद्यापीठांची संख्या वाढत असली तरी गुणवत्तेच्या बाबतीत अजून मोठा पल्ला गाठायचा आहे. अभ्यासक्रमांची कालबाह्यता, निधीअभाव, संशोधनातील मर्यादा, 'ब्रेन ड्रेन' यांसारख्या आव्हानांवर मात करून, उद्योग-शिक्षण सहकार्य, परदेशी विद्यापीठांची भागीदारी, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर आणि लवचीक शैक्षणिक धोरण यांचा योग्य संगम साधला, तर महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षण संस्था जागतिक दर्जाच्या बनू शकतात आणि समाजपरिवर्तनाचे खरे साधन ठरू शकतात.

३ उच्च शिक्षण संस्थांच्या जागतिक मानांकनाच्या क्रमवारीत भारतीय विद्यापीठांच्या संख्येत होत असलेली वाढ गौरवास्पद व अभिमानास्पद आहे. पण त्यावरून आपल्याकडील संस्थांचा

दर्जा वाढला, असा निष्कर्ष काढता येणार नाही. दर्जा उंचावण्याची प्रक्रिया निरंतर चालणारी असून, त्यासाठी भविष्यकाळात खूप काही करावे लागणार आहे. अशा क्रमवारीत अव्वल स्थानावर असणाऱ्या

संस्था आणि आपल्याकडील पारंपरिक विद्यापीठे यांच्यात थेट तुलना करता येणार नाही. त्यांना मिळणाऱ्या निधीपासून तेथील शैक्षणिक स्वायत्ततेपर्यंत आणि त्यांच्याकडील सुविधांपासून / संशोधनापर्यंत अनेक

गोष्टीशी आपण तुलनाच करू शकत नाही. या मानांकनाचे निकष समजून घेऊन त्याप्रमाणे पूर्तता करण्याबद्दलची जागरूकता आपल्या देशातील संस्थांमध्ये वाढत आहे.

गेल्या दोन दशकांत, शिक्षण संस्थांच्या मानांकनाची जागतिक क्रमवारी ही उच्च शिक्षणात अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट बनली आहे. उच्च शिक्षण घेऊ इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांना विद्यापीठांची/संस्थांची निवड करण्यास याची मदत होते. विद्यापीठांना अर्थसाहाय्य करणाऱ्या शासकीय व इतर योग्य संस्थांनाही निधीच्या वितरणासाठी ही क्रमवारी मार्गदर्शक ठरते. अशा यादीत भारतीय संस्थांना स्थान मिळणे निश्चित महत्त्वाचे ठरते. अध्ययन-अध्यापनाबरोबरच संशोधनाला, नवोन्मेषाला, शिक्षण-उद्योग यांच्यातील समन्वय वाढवण्याला महत्त्व दिल्यास भविष्यकाळात आपल्याकडील अधिकाधिक विद्यापीठे या क्रमवारीत येतील.

यावर्षीच्या 'क्यूएस' क्रमवारीत आपल्या देशातील ५४ उच्च शिक्षण संस्थांचा समावेश झाला असून, गेल्या काही वर्षांत ही संख्या पाचपटीने वाढली आहे. या क्रमवारीत देशातील आयआयटींचा समावेश ही काही नवीन गोष्ट नाही. आपल्या आयआयटीचा गुणवत्तेबाबतचा लौकिक पूर्वीपासून आहे. यंदाच्या क्रमवारीत बारा आयआयटींचा समावेश असून, दिल्ली आयआयटी जागतिक स्तरावर १२३व्या स्थानी, तर मद्रास आयआयटी १८०व्या स्थानी आहे. यंदाच्या यादीत आठ शैक्षणिक संस्थांचा प्रथमच समावेश झाला आहे. काही केंद्रीय विद्यापीठे, राज्य विद्यापीठे आणि काही खासगी विद्यापीठांचादेखील या यादीत समावेश आहे. गेल्या काही वर्षांत अनेक संस्थांनी आपल्या मानांकनांत सुधारणा केली आहे. अमेरिका, इंग्लंड व चीननंतर

जास्तीत जास्त शिक्षण संस्थांचा, विद्यापीठांचा या क्रमवारीत समावेश असलेला आपला भारत देश चौथ्या क्रमांकावर आहे.

उच्चशिक्षणातील विविध गोष्टींच्या मोजमापावर आधारित पाहणीतून शिक्षण संस्थांची जागतिक क्रमवारी काढण्याची सुरुवात २००३मध्ये झाली. अॅकॅडमिक रॅकिंग ऑफ वर्ल्ड युनिव्हर्सिटी (एआरडब्ल्यू), क्वाकेरेली सायमंड्स वर्ल्ड युनिव्हर्सिटी रॅकिंग (क्यूएस), टाइम्स हायर एज्युकेशन वर्ल्ड युनिव्हर्सिटी रॅकिंग (टीएचई), वेबोमेट्रिक्स या अनुक्रमे चीन, इंग्लंड व स्पेनमधील संस्थांच्या माध्यमातून मानांकन प्रणाली अस्तित्वात आली. या सर्व संस्थांनी या पाहणीसाठी विद्यापीठांच्या विविध अंगांचा माहितीकोश, संशोधन (विशेषतः विज्ञान आणि तंत्रज्ञान शाखा), शोधनिबंधांचा माहितीकोश यांवरील माहितीचा उपयोग केला. 'क्यूएस' क्रमवारीसाठी शैक्षणिक गुणवत्ता, रोजगारक्षमता, रोजगार देणाऱ्या कंपन्यांचा अभिप्राय, शिक्षक-विद्यार्थी प्रमाण, संशोधन, शोधनिबंधांची गुणवत्ता, भविष्यकाळासाठी तयार केलेला पथ, प्लेसमेंट, उद्योगसमूहांशी सहकार्य करणे आदी निकषांवर भर दिला जातो. विद्यापीठातील उपलब्ध शिक्षकांची शैक्षणिक पात्रता, संशोधन क्षमता, भागीदारी व विद्यार्थ्यांचा निकाल इत्यादी निकषसुद्धा विचारात घेतले जातात. आंतरराष्ट्रीय विद्यार्थी, त्यांची विविधता, त्यांची शैक्षणिक प्रगती या नव्या घटकाचा समावेशही यंदा या क्रमवारीसाठी करण्यात आला आहे.

या क्रमवारीतून विद्यापीठांना स्वतःच्या कामगिरीचे अवलोकन करता येते; तसेच काही कमकुवत निकषांकडे लक्ष वेधून सुधारणा करण्याची संधीही मिळते. कोणतेही मानांकन पूर्णपणे निर्दोष असू शकत नाही. या प्रत्येक संस्थेच्या मानांकन पद्धतीत अनेक मर्यादा आणि त्रुटी आहेत. परिणात्मक म्हणजेच संख्यात्मक निकषांवर विशेष भर आहे. मात्र, शिक्षणाचा दर्जा, विद्यार्थ्यांला मिळालेला अनुभव, त्यांची शैक्षणिक प्रगती

इत्यादी दर्जात्मक निकषांचा पूर्णपणे अभाव आहे. जगातील प्रत्येक देशाचे राजकीय, सामाजिक सांस्कृतिक संदर्भ वेगळे असून, सामाजिक, आर्थिक परिस्थिती वेगळी आहे. त्यांचा परिणाम तेथील शैक्षणिक क्षेत्रावर होतो. सध्याच्या क्रमवारीत या निकषांचे मूल्यमापन करण्याचे कोणतेही स्थान नाही.

'क्यूएस'च्या यंदाच्या क्रमवारीत भारतीय शिक्षणसंस्थांवर नजर टाकल्यास आपल्याला 'आयआयटी'चा वरचष्मा लक्षात येतो. त्या खालोखाल खासगी उच्चशिक्षण संस्था, केंद्रीय विद्यापीठे व अत्यल्प राज्य सरकारी विद्यापीठे आहेत. 'आयआयटी' ची उद्दिष्टे वेगळी असून, उच्च शिक्षणातील केवळ सहा ते सात टक्के विद्यार्थी यामध्ये शिक्षण घेतात; त्यावर आपल्या देशातील उच्च शिक्षणाच्या अर्थसंकल्पातील सुमारे ८० टक्के रक्कम खर्च केली जाते. खासगी विद्यापीठांची उद्दिष्टेही भिन्नच आहेत. अशा सर्व उच्चशिक्षण संस्थांचे मूल्यमापन आणि मानांकन एकाच पद्धतीने करणे योग्य नाही. 'क्यूएस' क्रमवारीत १६८ वर्षे जुने असलेले मुंबई विद्यापीठ जागतिक क्रमवारीत ६६४व्या स्थानी, तर ७५ वर्षे आयुर्मान असलेले सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ ५६६व्या स्थानी आहे. ही दोन्ही राज्य विद्यापीठे आहेत. सिम्बायोसिस आंतरराष्ट्रीय विद्यापीठ हे ५९६व्या क्रमांकावर आहे. हे खासगी विद्यापीठ आहे. आपल्याकडील आणखी काही राज्य विद्यापीठे या क्रमवारीत पुढे येऊ शकतात. त्यांच्यात, विशेषतः संत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ आणि शिवाजी विद्यापीठ यांच्यामध्ये क्षमता आहे.

देशातील उच्चशिक्षण व्यवस्थेला अनेक वर्षांपासून काही मूलभूत आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे. अभ्यासक्रमांची कालबाह्यता, नावीन्यतेचा अभाव, संशोधन आणि उद्योगांच्या गरजांशी न जुळणारी अभ्यासक्रमांची अवस्था, राज्य विद्यापीठांची दुरवस्था, उच्चशिक्षण क्षेत्राकडे होणारे दुर्लक्ष,

कौशल्य विकासाची कमतरता आणि भारतीय उच्चशिक्षणसंस्थांमध्ये जागतिक स्तरावरील स्पर्धात्मकतेचा पूर्ण अभाव. ही काही प्रमुख आव्हाने आहेत. परदेशी विद्यापीठांचे भारतात आगमन हे स्वागतार्ह पाऊल आहे. यात काही फायदे आणि तोटे आहेत.

उच्च शिक्षणासाठी प्रवेश घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या देशात वाढत असली तरीही विद्यार्थ्यांचे उच्चशिक्षणासाठी नोंदणी करण्याचे प्रमाण - ग्राँस एन्रोलमेंट रेशो (जीईआर) केवळ ३२ टक्क्यांच्या जवळ आहे. हे प्रमाण अमेरिका (८८ टक्के) किंवा चीन (५५ टक्के) यांच्या तुलनेत कमी आहे. महाराष्ट्रात अनेक नामांकित विद्यापीठे, संशोधन संस्था, खासगी शिक्षणसंस्था, महाविद्यालये कार्यरत आहेत. परंतु दूरदृष्टी असलेल्या शैक्षणिक नेतृत्वाचा अभाव, लवचीकतेचा अभाव, अपुऱ्या स्वरूपाच्या पायाभूत सुविधा, अपुरे आर्थिक पाठबळ, गुणवत्तेतील विषमता, संशोधनातील मर्यादा, जागतिक मानांकनामधील अत्यल्प विद्यापीठांचा क्रम, 'ब्रेन ड्रेन', अपुरे शिक्षक-शिक्षकेतर कर्मचारी ही राज्यातील उच्चशिक्षणासमोरील गंभीर आव्हाने आहेत. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० प्रमाणे ५० टक्के जीईआरचे उद्दिष्ट ठेवले असून, त्यासाठी अनेक संस्था, दर्जेदार शिक्षक, गुणवत्तापूर्ण अभ्यासक्रम, संशोधन आणि जागतिक पातळीवरील अनेक संस्थांचे सहकार्य गरजेचे आहे. यासाठी भारतामध्ये परदेशी विद्यापीठांना प्रवेश देणे आवश्यक आहे. परदेशी विद्यापीठांनाही आता भारतामध्ये यायचे आहे. तेथील सरकारांच्या शिक्षणाच्या निधीतील कपातीमुळे हे देश आता भारतासारख्या तरुण लोकसंख्या असलेल्या मोठ्या देशाकडे आकर्षित होत आहेत.

परदेशी विद्यापीठांच्या प्रवेशाकडे भारतातील संस्थांसाठी एक संकट म्हणून न पाहता, एक संधी म्हणून पाहणे आवश्यक आहे. जागतिक संस्थांसोबत केलेल्या सहकार्यामुळे भारताच्या शिक्षण पद्धतीला विकसित केले जाऊ शकेल. त्यासाठी

योग्य नियोजन, शैक्षणिक गरजा ओळखणे, आर्थिक, सामाजिक वास्तव ध्यानात घेणे. उत्कृष्ट पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. ही संधी जर सूझपणे वापरली, ही आव्हाने समर्थपणे पेलली तर भारत विशेषतः महाराष्ट्र राज्य उच्च शिक्षण क्षेत्रात 'जागतिक केंद्र' होण्याच्या दृष्टीने एक महत्त्वपूर्ण पाऊल पुढे टाकू शकेल. शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे सर्वात मोठे साधन आहे. त्यासाठी नवोन्मेष, चिंतनशीलता आणि सामाजिक परिवर्तनाची प्रेरणा देणारे एक मजबूत आणि लवचीक शैक्षणिक धोरण आवश्यक आहे. परदेशी विद्यापीठांबरोबर यशस्वी भागीदारी आपले 'विकसित महाराष्ट्र आणि भारत घडवण्यासाठी मोठे योगदान' ठरावे. त्यासाठी दूरदृष्टी असलेल्या, लवचीक शैक्षणिक धोरणाची आवश्यकता आहे. परदेशी विद्यापीठांनी सुद्धा या देशातील / राज्यातील नियमांच्या चौकटीत राहून काम केले पाहिजे. अशी लवचीक नियमावली करण्याचे काम राज्य शासनाला करावे लागेल. त्यामुळे समाजातील सर्व घटकांना परदेशी विद्यापीठांच्या शैक्षणिक कार्याचा फायदा होऊ शकतो. परदेशी विद्यापीठांचे आगमन ही एक मोठी संधी असून ती स्वागतार्ह गोष्ट आहे, असे वाटते.

या क्रमवारीत उच्च स्थान मिळवण्याच्या दृष्टीने शिक्षण आणि संशोधन यांच्या विविध निकषांची पूर्तता होणेही आवश्यक आहे. या क्रमवारीत झळकलेल्या राज्य विद्यापीठांनी निकषांची पूर्तता करताना नावीन्यपूर्ण उपक्रम राबवले पाहिजेत. आधुनिक विज्ञानशाखांच्या संशोधनात पुढाकार घेतला पाहिजे. त्यासाठी नावीन्यपूर्ण केंद्रे उभारणे, उद्योग समूहांची मदत घेणे, केंद्र सरकारच्या विविध योजनांचा लाभ घेतला पाहिजे. आपल्या विद्यापीठांनी आपली क्षमता आणि बलस्थाने ओळखून आपली दिशा ठरवायला हवी. त्यासाठी कुशल नेतृत्व आणि पदाधिकाऱ्यांमध्ये एक उत्कृष्ट संघभावना (Team Work) असणे महत्त्वाचे आहे. विद्यापीठे म्हणजे केवळ प्राध्यापक

आणि विद्यार्थी नव्हेत. समाजातील सर्व घटक, कोणत्या ना कोणत्या पद्धतीने ज्ञाननिर्मिती करणारा घटक हा विद्यापीठांचा भाग आहे. एक तज्ज्ञ समिती प्रत्येक विद्यापीठात असायला हवी. या समितीच्या मार्गदर्शनाने विद्यापीठे नावीन्यपूर्ण शिक्षणपद्धती, संशोधन, पायाभूत सुविधा यांसाठी विशेष कार्यक्रम आखू शकतात. त्यासाठी विद्यापीठे, स्थानिक उद्योग; तसेच अन्य शिक्षणसंस्था, राष्ट्रीय प्रयोगशाळा, राज्य आणि केंद्र शासन यांची मदत घेऊ शकतात. नव्या विषयानुरूप नवीन 'स्कूलस' (Schools) विभाग सुरू करू शकतात.

आपल्या देशातील 'क्यूएस' क्रमवारीत काही विद्यापीठे चमकली असली, तरी आपल्याला काही गोष्टी लवकर कराव्या लागणार आहेत. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, बऱ्याच दिवसांची रखडलेली प्राध्यापक भरती प्रक्रिया ताबडतोब पूर्ण करायला हवी. सर्व अधिकाऱ्यांची निवड, माजी विद्यार्थी संघटना, प्लेसमेंट सेल आणि कॉर्पोरेट रिलेशन सेल, विद्यापीठाचे संकेतस्थळ, 'नॅक' कडून परिक्षण इत्यादी गोष्टींवर लक्ष द्यावयास हवे. गतिमान आणि कणखर निर्णयप्रक्रियेची, सांघिक नेतृत्वाची, घटनात्मक अधिकाऱ्यांतील सुसंवादाची आणि एकमेकांवरील विश्वासाची गरज त्यासाठी आहे, आंतरराष्ट्रीय विद्यापीठे राज्यात येत आहेत. या पार्श्वभूमीवर सरकारने राज्य विद्यापीठांमधील पायाभूत सुविधा वाढवण्यावर लक्ष केंद्रीत करायला हवे. या सुविधा नुसत्याच वाढवून चालणार नाही, तर त्या आकर्षकही असल्या पाहिजेत.

आपल्या देशातील राज्य विद्यापीठांमध्ये राजकारणाचा प्रभाव असतो. कुलगुरूची निवड ही एक 'राजकीय प्रक्रिया' झाली आहे. गुणवत्तेला या प्रक्रियेत अत्यल्प स्थान आहे. त्याचप्रमाणे प्राध्यापक निवड प्रक्रियेत काही विद्यापीठांमध्ये गुणवत्ता डावलून निवड झाल्याच्या तक्रारी येत आहे. उच्च शिक्षणाशी संबंध नसलेल्या अनेक व्यक्तींना कुलपतींकडून प्राधिकरणांवर नाव निर्देशित

केले जाते. अनेक विद्यापीठांमध्ये कुलगुरूंना दुय्यम स्थान असून नामनिर्देशित व्यक्तींच्या शब्दांना मोठे महत्त्व प्राप्त झाले आहे. विद्यापीठाच्या प्राधिकरणांमध्ये तज्ज्ञ, अभ्यासू, प्रामाणिक व्यक्तींची नियुक्ती / नामनिर्देशन झाली पाहिजे.

सध्याच्या विद्यापीठ कायद्यामध्ये NEP च्या तरतुदींनुसार ताबडतोब बदल होणे आवश्यक आहे. विद्यापीठांमधील निर्णय प्रक्रियेत बदल होणे आवश्यक आहे. सध्याची पद्धती अतिशय किचकट व वेळकाढू आहे. त्यामुळे आपले अभ्यासक्रम कालानुरूप बदलत नाहीत. त्यामध्ये जागतिक पातळीवर झालेल्या संशोधनाचे प्रतिबिंब पाहायला मिळत नाही. अशा अनेक गोष्टींमध्ये राज्यशासनाने लक्ष देऊन सुधारणा करणे आवश्यक आहे. असे झाले तरच आपल्या राज्य विद्यापीठांची गुणवत्ता वाढीस लागेल, असे वाटते. अन्यथा सर्वसामान्य, गरीब, तळागाळातील विद्यार्थी, आदिवासी विद्यार्थी, आर्थिक व सामाजिकदृष्ट्या अशा मागासलेल्या विद्यार्थ्यांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मिळणे कठीण आहे. गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मिळणे हा प्रत्येक विद्यार्थ्यांचा हक्क आहे. ते न मिळाल्यास देशाचे व समाजाचे प्रचंड नुकसान होणार आहे, याची जाणीव धोरणकर्त्यांनी व राज्यकर्त्यांनी लक्षात ठेवावी. राज्य शासन याकडे लक्ष देईल, अशी अपेक्षा आहे.

महाविद्यालयामध्ये उच्चशिक्षण क्षेत्रांमध्ये सुधारणा होण्याच्या दृष्टिकोनातून खालील मुद्द्यांचा विचार करून त्यामध्ये सुधारणा करणे आवश्यक आहे.

- शासकीय विद्यापीठाच्या कार्यपद्धतीत सुधारणा करणे.
- शासकीय विद्यापीठाची संख्या वाढवणे. प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये भविष्यकाळात १-१ विद्यापीठ झाले पाहिजे. उत्कृष्ट उच्चशिक्षण देणारी संस्था असणे आवश्यक आहे. संबंधित विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षण देणाऱ्या

- महाविद्यालयांची संख्या २५० वर नसावी.
- अभ्यासक्रम (Curriculum) - अभ्यासक्रम नियमितपणे व वेळोवेळी कालानुरूप बदलणे जरूरी आहे. अभ्यासक्रम बदलण्याची प्रक्रिया अतिशय सोपी असावी. त्यानुसार विद्यापीठांच्या कायद्यात बदल करणे आवश्यक आहे.
- परीक्षा पद्धती - परीक्षा पद्धतीमध्ये वार्षिक परीक्षा घेण्याची पद्धत ताबडतोब बदलली पाहिजे. अंतर्गत गुणवत्तेला (Internal Assessment) जास्त महत्त्व देणे आवश्यक आहे.
- संशोधन - शासकीय पातळीवर भारत सरकारने National Research Foundation त्याचप्रमाणे राज्यपातळीवरदेखील State Research Foundation संशोधनाला व विद्यापीठातील उच्च शिक्षणाला प्राधान्य मिळेल.
- प्राध्यापक - प्राध्यापकांच्या सेवा शर्ती या कालानुरूप बदलल्या पाहिजे. त्यांचे उत्कृष्ट कामाकरिता Incentive व पुरस्कार दिले पाहिजे.
- आर्थिक मदत - विद्यापीठांना व उच्च शिक्षण संस्थांना आर्थिक मदत शासनाने देणे आवश्यक आहे.
- पायाभूत सुविधा - विद्यापीठ व उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये विद्यार्थ्यांसाठी पायाभूत सुविधा या अत्याधुनिक व आकर्षक असाव्यात. याकडे विद्यापीठ आणि संस्थांनी याकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे.
- विद्यापीठ व उच्च शिक्षण संस्था योग्य नियमन करणाऱ्या उच्चस्तरीय संस्था या संस्थांचे राष्ट्रीय पातळीवर एकत्रीकरण होणे आवश्यक आहे. या संस्थांनी कडक शिस्तीचे न राहता त्यांच्या धोरणांमध्ये लवचीकता असणे महत्त्वाचे आहे.
- उच्च शिक्षण घेणाऱ्या गरीब विद्यार्थ्यांना शुल्कामध्ये सवलती, आर्थिक साहाय्य, बँकांचे कर्ज मिळाले तरच देशाचा GER वाढेल. खासगी उद्योग समूह आणि

- विद्यापीठ उच्च शिक्षण संस्था यांचे एकमेकांशी सहकार्य वाढणे आवश्यक आहे. मोठ्या निधीची निर्मिती होऊ शकते.
- उच्च शिक्षणात गुणवत्ता सुधारण्याच्या दृष्टीने अनेक उपक्रम हाती घेता येतील. त्यामध्ये प्राध्यापकांना प्रोत्साहन देण्यासाठी Incentive देणे, संशोधनासाठी निधी पुरवणे, गुणवत्ताधारक विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन देणे, गुणवत्ताधारक शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांना प्रोत्साहन देणे यासारखे उपक्रम आपल्याला करता येतील.
- उच्च शिक्षण हे सर्वांना उपलब्ध होईल अशा पद्धतीचे असावे. यासाठी आपल्याला लवचीक धोरण आखता आले पाहिजे. गरीब, आर्थिक व सामाजिकदृष्ट्या मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांना चांगले शिक्षण मिळेल. उत्कृष्ट शिक्षण संस्था अशा पद्धतीच्या शिष्यवृत्ती योजना उद्योग समूहांशी सहकार्य करार करून निर्माण करू शकतात. या विद्यार्थ्यांमधूनच आपल्या देशाला सुसंस्कृत, राष्ट्रभक्त आणि सामाजिक बांधिलकी असणारे युवक मिळणार आहेत.
- २०४७मध्ये उच्च शिक्षण महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणात प्रसारित करायचे असेल तर दूरस्थ शिक्षण (Distance Education) कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) आणि ऑनलाइन शिक्षण या पद्धतींचा मोठ्या प्रमाणावर वापर करावा लागेल. त्यामुळे महाराष्ट्रात उच्चशिक्षित, सुसंस्कृत, राष्ट्रभक्त तरुणांची संख्या वाढेल. त्यामुळे देशाला, राज्याला मोठा फायदा होईल. त्यासाठी शासनाने व शासकीय विद्यापीठांनी त्याच प्रमाणे शिक्षण संस्थांनी त्या दिशेने पुढाकार घेतला पाहिजे आणि त्या दिशेने पाऊले उचलणे आवश्यक आहे.

